

ДО ПИТАННЯ ПРО УЧАСТЬ УКРАЇНИ У ЄВРОПЕЙСЬКІЙ ТОРГІВЛІ РЕЧІ ПОСПОЛИТОЇ

Показана участь українських земель в європейській торгівлі Речі Посполитої продуктами лісових промислів. Досліджені соціально-економічні наслідки цієї торгівлі для України.

To nawiętsze misterstwo, kto do Brzegu z woły,
A do Gdańska wie drogę z żytem a z popioły¹
(«То найбільше мистецтво, хто до Бжега з волами,
А до Гданська знає дорогу з житом і з попелом»)

Наведені рядки польського поета Яна Кохановського — романтичного співця шляхетської Речі Посполитої — точно відбили дух і зміст міжнародної торгівлі на її землях у XVI — XVII ст. Лейтмотивом численних у польській історіографії праць, присвячених вказаній проблемі, став висловлюваний ще в XVI ст. погляд на Польську державу як житницю Європи і склад матеріалів для будови кораблів². Формування такого погляду на торгівлю не лише Польського королівства, а й Речі Посполитої з українськими землями зумовлене, слід думати, насамперед тим, що коло джерел вивчення цієї торгівлі звичайно обмежувалося коронними землями. У кращому разі участь України у торгівлі згадується побіжно. Однак більш уважний розгляд питання на українських матеріалах показує, що значна частина продукції, яку Річ Посполита поставляла на міжнародний ринок, належала українським землям. Крім того, з усією очевидністю виявляється, що активна участь України у європейській торгівлі мала неабияке значення для соціально-економічного і політичного розвитку її суспільства.

Оцінюючи місце України у європейських економічних зв'язках XVI — першої половини XVII ст., слід мати на увазі давню традицію торгівлі Київської Русі, а пізніше південно-західних руських земель з європейськими країнами товарами вітчизняного походження і транзитними, що йшли в Європу через Русь зі Сходу й Візантії. Численні писемні пам'ятки свідчать, що від Києва магістральний шлях проходив суходолом через Володимир-Волинський, Краків, Прагу до Баварії, Рейнської землі, Англії, Франції та Іспанії³. Через Прип'ять, Буг та Німан гостинці виводили до Балтійського моря і Саксонії, що підтверджується не лише писемними, а й різноманітними археологічними джерелами⁴. За панування Золотої орди інтенсивність руху на цих шляхах значно знизилася. Однак навіть у страшний час після Батієвого погрому до Києва через Польщу йшли купці з центральноевропейських країн⁵, а Галицько-Волинська Русь поступово нарощувала потенціал транзитної торгівлі між країнами Сходу, з одного

боку, і європейськими — з іншого. З другої половини XIII ст. особливо-го значення у економічних зв'язках Польщі стала набувати торгівля з Пруссією. І хоча джерела основними торговельними центрами на «стародавніх» шляхах цієї міждержавної торгівлі називають Торунь, який вже невдовзі після заснування (1231) перетворився на найважливіший центр орденської торгівлі на Віслі, Володимир і Луцьк ⁶, слід думати, що і в XIV, і в XV ст. цей шлях на Україні йшов від Києва. На користь такої думки свідчать давні традиції зв'язків між названими землями, а також економічне піднесення Києва й зростання його торговельного значення.

На наш погляд, торунське право складу (поетапно скасоване у 1505—1552 рр. ⁷) певною мірою гальмувало торговельний потік до моря лише до приєднання Східного Помор'я і частини Пруссії до Польщі 1454 р. Широкі торговельні привілеї, які Гданськ одержав у 1454—1457 рр., забезпечили його купецтву роль посередника у торгівлі з європейськими країнами, а також вільну торгівлю у Польщі і країнах, що входили до її торговельного ареалу, зокрема на Україні ⁸.

Внаслідок цього з середини XV ст. почала швидко зростати роль Гданська у торговельних зв'язках через Балтику польських земель і земель Великого князівства Литовського, у тому числі українських. Причому діяльність гданських купців була спрямована на зосередження товарних мас у місті, а морські перевезення від Гданська здійснювалися головним чином фландрським і голландським торговельним флотом ⁹.

Відомо, що розвиток міжнародної торгівлі через Гданськ стимулювався еволюцією капіталістичних відносин у Західній Європі. Ця торгівля сприяла подальшому поглибленню економічного поділу Європи на дві зони, кордоном між якими вважається Ельба. Спеціалізація товарного складу торгівлі між ними виявилася вже у XIV ст., але особливої виразності набула пізніше, коли Захід став активним експортером промислових виробів, насамперед сукна різноманітних сортів. Відомий французький історик Марк Блок дав влучну оцінку експорту сукна з ранньокapіталістичних країн Європи: «У середньовічній експансії європейської економіки сукно відіграло таку ж провідну роль, як у XIX ст. для Англії металургія і бавовняні тканини. У Фландрії, Пікардії, Бурже, Лангедоці, Ломбардії та інших краях — адже центри виробництва сукон існували усюди — було чути стукіт верстатів і гуркіт сукновалень, і там вони працювали майже стільки ж для далеких ринків, як і для внутрішнього споживання» ¹⁰. Як основний товар, який ввозився на Україну — до Луцька й Володимира і, очевидно, у глибокі українських земель, сукна, що вироблялись у Фландрії — іпрське, турнейське, поперінгське, брюгтське, — згадуються вже у документах першої половини XIV ст. ¹¹

Концентрація населення у містах Західної Європи в умовах розвитку капіталізму викликала зростаючий попит на продукти сільського господарства і промислів. Неухильне підвищення цін на ці

товари не лише на внутрішньому, а й на зовнішньому ринку сприяло зростанню східноєвропейського експорту і поступовому перетворенню його на одну з найважливіших галузей зовнішньої торгівлі через Гданськ. Крім того, у XV ст. швидко розвивалася європейська морська торгівля, що було пов'язане з технічним удосконаленням флоту. З надвіслянського басейну у Фландрію, Англію, Францію та інші європейські країни крім сільськогосподарської продукції вивозилася у зростаючих кількостях деревина і продукти її переробки — «лісові товари», за термінологією українських джерел: дошки, так звані ванчос і щоглове дерево, букові й дубові клепки для виготовлення бочок, васильки для бочок до пива й вина, високоякісний карпатський тис для виготовлення середньовічної зброї тощо. Одним з найважливіших продуктів експорту на Захід був поташ, що використовувався у виробництві тканин, скла, мила. За свідченням європейських джерел XVI ст., «поташ, що є товаром дуже великого значення, прекрасна деревина, придатна для різноманітного використання, особливо на корабельне будівництво, зокрема ванчос, що відзначається надзвичайною міцністю» потрапляли з Гданська через Нідерланди навіть до Італії¹².

Питання про експорт лісових товарів з українських земель торкався у своїх працях М. С. Грушевський¹³. Вчений зосередив увагу на факті варварського нищення лісів України для вивозу через Польщу на європейський ринок і дійшов висновку про руйнівні наслідки халявання шляхти у лісовому господарстві для економіки тогочасної України. Широке коло архівних джерел, доступне для вивчення у наш час, дозволяє детальніше розглянути участь Волині і Подніпров'я у європейській торгівлі деревиною і продуктами лісорозробок, а також поставити питання про соціально-економічні наслідки цієї торгівлі, причому не лише в негативному плані. Вагомим внеском у дослідження експорту лісових товарів з України в останні роки стала джерелознавча стаття М. Г. Крикуна і В. М. Кравченка, в якій піддано статистичному аналізу дані володимирських і луцьких актових книг про вивіз деревини й поташу з Волині у 1561—1569 рр.¹⁴

Деревиною по Віслі сплавлялася принаймні з XIV ст. пруськими купцями і вивозилася через Гданськ ще тоді, коли нижня течія річки контролювалася Пруссією¹⁵. Вже у першій половині XV ст. частина великого гданського купецтва займалася скупкою деревини і продуктів деревообробних промислів, з другої ж половини XV ст. коло торговельних інтересів цього купецтва почало швидко поширюватись за межі Пруссії, що знайшло вияв у зростанні прошарку різноманітних посередників, які укладали контракти на поставку деревини в інтересах гданських торговельних підприємців у віддалених районах привіслянського басейну¹⁶. У польській науці визнається, що у XVI ст. район видобування лісових товарів, що вивозилися через Гданськ, став посуватись на схід від Вісли. Відомий дослідник історії торгівлі Польщі Р. Рибарський вказував, що про це свідчать матеріали ногацьких і влоцлавських митних книг. За 1537 р. на влоцлавській коморі на Віслі

зафіксований експорт одного з основних лісових товарів — попелу — лише з коронних земель. З другої ж половини XVI ст. поступово збільшувалася участь у його вивозі «різних панів литовських і руських». 1579 р. на ногацькій коморі найбільший вивіз зафіксовано з Гродненщини (496 лаштів), Люблінського воєводства (446,6), Холмської землі (152), Біловежі (135), воєводства Берестейського (86 лаштів). За ногацькими книгами 1588 р., з Замостя вивезено 216 лаштів попелу, з Гродненських пушч — 117, з Казимежа — 76¹⁷.

Однак існують джерела, що переконливо свідчать про більш вагомую участь України у торгівлі лісовими товарами через Польщу. Люстрації королівських маєтків 1564—1565 рр. містять дані про інтенсивну торгівлю цими товарами із Західної Волині, що входила до складу Польського королівства і не була відділена від басейну Вісли митним рубежем, як українські землі Великого князівства Литовського до 1569 р. В опису Любомльського староства, наприклад, читаємо: «Валентин, вїйт березецький, котрий здавна робить лісові товари, визнав під присягою... що за небіжчика пана графа, старости любомльського, випалив попелу... лаштів 800, а ванчосу 2 захцики, тобто 12 тис. ... виробив ком'яг 200... За небіжчика пана Станіслава Матейовського ... Валентин виробив ванчосу 6 захциків, тобто 36 тис., а клепок 4 захцики, тобто 24 тис., попелу близько 13 сотень лаштів. За того ж пана вироблено ком'яг дуже багато... Всі ліси Любомльського староства ... дуже спустошено і дуже мало дерева, придатного на лісові товари, вже знайдеться»¹⁸. Так представлено у люстрації наслідки кількарічної праці лише одного з будників*, що працювали там.

Не менш активним експортером лісових товарів було Велике князівство Литовське. У першій половині XVI ст. внаслідок зростання інтересу великокнязівського уряду до експлуатації лісових багатств скарбове лісове господарство було вилучено з рук державців і тиунів і передано у відання спеціальних агентів¹⁹, а 1547 р. запроваджено урядову монополію зовнішньої торгівлі лісовими товарами. За рішенням сейму було влаштовано спеціальні комори, що скуповували за дуже низькими цінами ці товари у купців і приватних власників з метою продажу їх у Гданську²⁰. Запровадження грабїжницької монополії зустріло запеклий опір шляхти, на її вимогу вже на сеймі 1551 р. було ухвалено, а на сеймі 1554 р. підтверджено рішення про вільний пропуск на зовнішній ринок лісових товарів із шляхетських маєтків, які вироблялися на їх кошт і сплавлялися власним річковим транспортом²¹. Невдовзі лісову монополію було скасовано, торгівлю лісовими товарами з новою силою розгорнули і феодали, і купці.

Про масштаби експорту з України лісопромислових товарів до Гданська особливо виразно свідчать матеріали державних митниць, що, на жаль, дійшли до нас у фрагментах. Серед них насамперед слід

* Буда — кустарне виробництво для добування з деревної маси поташу, дьогтю і вугілля.

назвати близьку за датою і схожу за даними до вищезгаданих, використаних Р. Рибарським, берестейську книгу збору старого і новопідвищеного мита 1588 р., в якій називалися товари, їхнє походження, пункт призначення і розмір сплаченого мита. За даними реєстру водного сплаву з цієї книги, з 14 квітня по 13 травня вказаного року через берестейську митну комору для продажу у Гданську було провезено з маєтків волинських феодалів 998 лаштів попелу (з них близько 35 лаштів — з Київщини). Крім того, 28 квітня фактор одного з панів провіз 5,5 лаштів купленого за свій рахунок попелу, а 13 травня Ганус Брянк, фактор гданського купця Германа Гака, на 7 ком'ягах провіз 210 лаштів²².

Отож, лише за місяць з приватних маєтків через цю митницю було вивезено з України 1213 л. попелу. Щоправда, весною, на початку навігації, сплав товарів був особливо інтенсивним за рахунок зимових нагромаджень на складах, пізніше ж товари вивозилися у меншій кількості. Однак цю цифру не можна не визнати значною, особливо якщо порівняти її зі статистикою експорту з усієї держави: вивчення митних книг за другу половину XVI ст., подібних за складом інформації до берестейської, привело Р. Рибарського до висновку, що у цей час вивіз поташу з усіх портів Речі Посполитої, у тому числі України, становив 5—10 тис. лаштів щорічно²³.

Експорт лісових товарів з України, зокрема поташу, стане особливо вагомим, коли усвідомити, що йшов він не лише з Волині, а й з інших українських земель. На жаль, у повному обсязі цю торгівлю у наш час уявити неможливо через погану збереженість джерел, насамперед митних книг. Певну інформацію про розвиток зовнішньої торгівлі лісовими товарами у другій половині XVI — першій половині XVII ст. несуть актові книги — володимирські, луцькі і житомирські. Київські актові книги за період до Визвольної війни 1648—1654 рр. загинули. Однак складений на рубежі XVIII—XIX ст. своєрідний путівник-довідник по судових справах земських і гродських активих книг 1571—1646 рр., що зберігались у Київському магістраті, «Кверенда різних трансакцій»²⁴ містить великий і систематичний матеріал з досліджуваного питання. Він переконливо свідчить, що на початку 70-х років XVI ст. Київщина і Лівобережжя вже вели зовнішню торгівлю лісовими товарами і що з плином часу вона ставала все інтенсивнішою. Досліджені матеріали також показують, що від Волині до Лівобережжя експорт лісових товарів мав спільні риси. Розглянемо їх.

Оптимальною формою розробки лісових багатств цієї зони вважалося виробництво поташу незважаючи на те, що на виробництво лашту поташу використовувалося близько 30 лаштів деревини, а на бочки для його вивозу — 3 сотки клепок²⁵. Це пояснюється більш сприятливими умовами транспортування поташу на великі відстані у порівнянні з деревиною, яка звичайно йшла на продаж із басейнів сплавних рік.

Великим стимулом щодо розвитку торгівлі продуктами деревооб-

робних промислів так само, як і розвитку самих промислів, було особливо швидке з другої половини XVI ст. зростання цін на них на міжнародному ринку. Так, 1562 р. лашт волинського попелу продавався у Гданську за 34 злотих²⁶. У 1620—1622 рр. далеко від Гданська, місця звичайної для українських лісових товарів реалізації, в Овруцькому старостві, за лашт попелу скупники платили 576 злотих²⁷. Навіть коли врахувати падіння курсу золотого за цей час у 3—4 рази, не можна не визнати наведені цифри незаперечним свідченням зростання попиту на українські лісові товари на міжнародному ринку.

Провідну роль в експлуатації лісів Київщини, як і Волині, відігравали державні маєтки — староства. За даними люстрацій першої чверті XVII ст. (1615—1616 і 1622 рр.), не лише багате лісом Овруцьке, а й розташовані у лісостеповій зоні Білоцерківське, Корсунське і Канівське староства були давніми постачальниками поташу на зовнішній ринок. Причому ліси Канівського староства, на думку люстраторів, були у 1622 р. вже так «вироблені» й «перебрані», що поташ там міг вироблятися лише протягом кількох років²⁸. Однак валки з поташем продовжували йти з цієї території на захід: як зазначається в одній з житомирських актових книг, великий транспорт поташу, закупленого на Білоцерківщині Гаврилом Лосятинським, повіреним сандомирського і білоцерківського старости Станіслава Любомирського, йшов повз Житомир у травні 1630 р.²⁹ Довгий час виробляли поташ і на Лівобережжі, у районі Келеберди і Ліпляви³⁰. Вивозилася звідси також деревина: 3 липня 1646 р. до київської актові книги було записано присягу білоцерківського підстарости Чорного про те, що з власних білоцерківських лісів він везе на продаж 150 дерев³¹.

У торгівлю продуктами лісообробних промислів були широко втягнуті українські феодалі, що зумовлювалося насамперед пануючою феодальною власністю на землю, у тому числі ліси. Зацікавлене у зовнішній торгівлі лісовими товарами панство Великого князівства Литовського, зокрема України, добилося, як згадувалось, дозволу на безмитний вивіз товарів на зовнішній ринок ще до приєднання України до Польського королівства. Артикул Литовського статуту 1566 р. «О наданьє мыта шляхте» проголосив між іншим, «вольность на водах, на дорогах, то есть сухим путем и водным ... спущати и продавати ... кожному его работы правдивое ... лесные товары ... безмытне»³². При цьому зазначалося, що достатньою підставою для вільного пропуску шляхетських товарів по території держави і за її межі вважалася присяга шляхтича або його слуги, що супроводжував товари.

Дані про сплав поташу Віслою через Буг, зокрема наведені вище, а також матеріал, розпорошений по актових книгах, нібито свідчать, що шляхетство відігравало виключну роль в експорті цього товару. Шляхтичі у більшості випадків виступають контрагентами у численних записах про продаж лісу на поташ, оренду його з цією ж метою, невиконання угод на поставку в актах про продаж поташу, матеріалах різноманітних конфліктів, що виникали у ході бурхливої

підприємницької діяльності, пов'язаної з його виробництвом і продажем. Причому найбільшими експортерами поташу були великі феодалі й магнати: Костянтин Острозький, Андрій Курбський, Четвертинські, Любомирські, Вишневецькі, Конецпольські³³. Велике господарство мало оптимальні за тих часів можливості не лише для виробництва, а й для організації транспортування попелу на ринки збуту, що здійснювали селяни у рамках «повозової» феодальної повинності. Крім того, торгівля великих феодалів була менш вразливою до митної сваволі шляхетства, яке обтяжувало торговельний рух масою проїзних мит.

Магнатське господарство у зв'язку з цим виступало іноді своєрідним центром нагромадження товарних мас поташу для продажу. Очевидно, шляхтичі укладали з магнатами угоди на поставку попелу дрібними партіями. Не виключено, що у формуванні цих виробничо-торговельних відносин певну роль відіграв «феодальний фактор». Про подібне явище дає можливість говорити серія позовів 1619 р., зафіксованих у київських актових книгах, на шляхтичів Ходаковського, Маркевича і Пшибузького княгині Ганни Корецької з вимогою поставки їй від кожного по 2 л. поташу³⁴. Відомі й випадки неприхованої купки поташу для продажу шляхтичами³⁵.

Масовий матеріал, що відображає експорт феодалами поташу, затуляє картину участі у цій торгівлі міщанства. За підрахунками Р. Рибарського, міщанство забезпечувало 25 % товарного експорту через Гданськ³⁶. В експорті поташу з України міщани відігравали також дуже помітну роль, яка потребує спеціального розгляду. Соціальні привілеї шляхти у торгівлі сприяли виникненню своєрідних міщансько-феодальних виробничо-торговельних спілок, в яких розподіл обов'язків фіксувався угодами. Подібну угоду уклали городельський міщанин Юсько Абрамович і шляхтич Олізар Кірдей-Мильський щодо виробництва в лісах останнього поташу і продажу його у Гданську³⁷.

Укладання таких угод було пов'язане зі створенням спільного капіталу. Звичайно основні кошти належали феодалу. Мабуть, тому порушення угод спричиняло судове розслідування. У київських джерелах існування виробничо-торговельної спілки, до якої входили шляхтич і міщани, зафіксоване під 1644 р. Згідно з угодою одна група міщан зобов'язувалася поставити смальцюгу до Борисполя, а друга — до с. Власовичі (міщани животівські)³⁸. У подібних спілках збут лісових товарів брали на себе феодалі, які користувалися торговельними привілеями. Транспортування товарів здійснювали, як правило, їхні селяни під наглядом довірених осіб, теж звичайно шляхтичів. На митницях товари під присягою проголошувалися шляхетськими, цього було досить для безмитного їх пропуску. Слід думати, отож, що левову частку прибутку від торгівлі одержували феодалі.

Хоч участь міщан у торгівлі обмежувалася переважно внутрішньоторговельними операціями, виходили вони і на

зовнішній ринок. За кордон, очевидно, до Бугу, йшли 1618 р. лещинські міщани, у котрих митники захопили поташ, посилаючись на несплату мита³⁹. Міщани зі Ставища 1644 р. чекали у Казимежі транспорт з поташем, який мав за контрактом доставити з Київщини «німець» Бохен⁴⁰. Слід думати, що в разі, коли міщани торгували деревиною й лісовими товарами за межами України, вони самі послідовно виконували всі операції з товарами, включаючи, очевидно, їх виробництво і скупку.

Найактивнішу участь у торгівлі лісовими товарами брала міщанська верхівка. У 80-х роках XVI ст. для виробництва поташу наймав ремісників-німців і збував товар у Гданську корецький вїйт Томило Манцевич⁴¹. Відомим купцем, що вивозив лісові товари на зовнішній ринок у 60-х роках XVI ст., був заможний луцький міщанин Батко Мисанович, який купував поташ у магнатських маєтках або на березі Бугу і перевозив його до Гданська⁴². За даними житомирської актової книги, у квітні 1613 р. у зарудських лісах для случького вїйта було заготовлено 21 лашт і 2 бочки поташу⁴³.

В експортній торгівлі продуктами лісових промислів брали участь купці-іноземці. В луцькій актовій книзі 1570 р. знаходимо згадку про Малхера Вольбаха з Варшави, який в 60-х роках XVI ст. закуповував на Україні великі партії поташу для вивозу за кордон⁴⁴. З часом ці купці ставали місцевими жителями, що сприяло їхній торгівлі. Для прикладу можна назвати заможного прусського купця-оптовика, королівського ротмістра Якуба Рабба, котрий, за даними 1646 р., мав власний будинок у Чуднові⁴⁵. Іноземного походження був, очевидно, й бродський міщанин Каспер Болл, який спочатку орендував ліс для виробництва поташу, а потім збував останній на зовнішньому ринку, користуючись послугами факторів-прикажчиків⁴⁶.

Слід підкреслити, що частина заможних міщан, які брали участь у міжнародній торгівлі лісовими товарами, належала до шляхетства. Окремі представники шляхти розгортали таку бурхливу торговельну діяльність, що перетворювались фактично на великих купців. Серед них для прикладу можна назвати Станіслава Граєвського, який у 60-х роках XVI ст. здійснював велику торгівлю між Україною і Гданськом⁴⁷, користуючись не лише шляхетськими привілеями, а й королівськими охоронними грамотами⁴⁸.

Швидкий розвиток виробництва поташу на території України викликав виникнення цілої верстви промисловців-будників, які звичайно походили з міщанства. На їхню працю існував незмінно високий попит, що іноді призводило до відкритої боротьби між сусідами-феодалами за робочу силу. У 30-ті роки XVII ст. точилася справжня «поташна» війна між лисянським державцем Кірдеєвичем-Джусою і богуславським орендарем Леоном Єськовичем, у ході якої останній, «перемовивши» 50 робітників з лисянської буди, перевіз їх до своєї буди на Богуславщині⁴⁹.

Організацією великих лісових промислів звичайно займалися за-

можні міщани, що іноді походили з дрібної шляхти. Відомий випадок участі у цій справі бояр⁵⁰, який, гадаємо, становить виняток. Як вказується в угодах-контрактах будників з власниками промислів, лісів або орендарями-купцями, перші виступали в якості підрядників⁵¹, звичайно одержуючи від наймача грошову позику, що становила значні суми. 1619 р., наприклад, брусилівський міщанин, який найнявся шафарем на поташні буди Миколи Макаревича, тільки на виробництво 3 лаштів попелу одержав 300 кіп литовських грошей⁵². Відомий же експортер Станіслав Граєвський забезпечив городельського міщанина Зрайла Абрамовича коштами на виробництво 50 лаштів попелу⁵³.

Очевидно, існували міські або територіальні організації ремісників-будників, що регламентували їхні виробничі відносини з наймачами. Мабуть, внаслідок цього був зроблений запис у київській земській актовій книзі 1619 р. про передачу права на виробництво поташу у лісах Криштофа Макаревича від туровського міщанина князя Острозького київському міщанинові⁵⁴.

Ремісники-«німці» з'являлися на Україні внаслідок торговельних контрактів українського шляхетства з гданським купецтвом. Вони працювали, наприклад, у 80-х роках XVI ст. на овруцьких будах, виробляючи поташ, законтракований для продажу у Гданську⁵⁵.

Населення міст брало також участь у транспортуванні вантажів на зовнішній ринок. Джерела київського походження дають підстави вважати, що певна частина продукції переправлялася по Дніпру і його притоках. Найбільше значення як водна транспортна артерія мав давній шлях на польські землі через Прип'ять і торговельні центри на ній. По Прип'яті й Стиру частина товарів потрапляла у Луцьк⁵⁶, звідки вивозилася далі на захід. Однак значна кількість товарів збувалася через ризький порт, який з кінця XVI ст. став суперником Гданська у вивозі продуктів лісових промислів⁵⁷. Важливим пунктом на шляху до Риги по Західній Двіні був Могильов. Судячи з шляхетських присяг, що заносилися до київських актових книг, сюди направлялися товари, що йшли уверх по Дніпру⁵⁸.

Розвиток торгівлі через Ригу сприяв дальшому піднесенню значення Дніпра як транспортної артерії. Тексти присяг, занотованих у «Кверенді», свідчать, що на байдаках на зовнішній ринок вивозилися товари з шляхетських маєтків, розташованих не лише у безпосередній близькості від Дніпра, а й далі у його басейні. Тому у вказаному джерелі поруч знаходимо, наприклад, присягу слуги пана Бжозовського, Криштофа Крейсули, на супровід байдаків з трипільських хуторів і присягу слуги пана Самійла Гримальського, Станіслава Закревського, на супровід байдаків «з хуторів пана свого кагарлицьких»⁵⁹.

Цілий флот ком'яг мали на Дніпрі та його притоках магнати Вишневецькі⁶⁰. З їхніх маєтків на продаж вивозився й поташ. 11 січня 1636 р. за позовом канівського і черкаського старости Костянтина Вишневецького до київських актових книг було вписано баніцію на

вишгородського намісника Юзефовича за захоплення байдаків з 90 бочками поташу і вчинення шкоди на 20 тис. злотих ⁶¹.

У зв'язку з великим обсягом перевезень з часом удосконалювалася організація транспорту, що обслуговував експорт лісових товарів. Широка участь у зовнішній торгівлі шляхетства спонукала і залежне селянство до участі у транспортуванні товарів. Згідно з джерелами середини XVI ст. це була традиційна форма його експлуатації, скріплена нормами звичаєвого права й інвентарями феодальних маєтків ⁶². У процесі розвитку торгівлі ця форма експлуатації еволюціонувала, перетворюючись на одну з найобтяжливіших для селян. Подекуди селян зобов'язували піклуватися про тару для панських товарів. Люстрація Любомльського староства 1564 р. розповідає про це так: «Повинність: мають до Холма, Любліна, Красного Ставу їхати на котрого черга прийде... кожний по 10 бочок нових на ком'яги наготувати повинний» ⁶³.

Розширення примусової участі залежного селянства у транспортуванні лісових товарів і піднесення значення цієї селянської повинності усвідомлюються й самими феодалами. Так, у скарзі 1570 р. княгині Ганни Чорторийської на волинського воеводу князя Олександра Чорторийського насамперед відзначається факт нещадної експлуатації останнім селян у рамках позовової повинності: «И оные подданые ... подводами, незмерными роботами и возенем до Буга попелов, збожя и комяг от часу немалого обтежати дей рачит» ⁶⁴. А шляхтич Сенюта, скаржачись у 1647 р. на Лашевського до луцького суду, повідомляв: «... подводы не маючи жадное в интерцизе, а ни в инвентару записаных, до Казимера ... в року ... 1645 ... над инвентар посылал» ⁶⁵.

Особливо виразні подробиці поширення позовової селянської повинності у зв'язку з розвитком торгівлі лісовими товарами містяться в орендових матеріалах. «Подданныи его милости вси до Буга попел отвезли, а он (орендар. — Авт.), их там же загамовавши, казал им к Бугу дерево возити, и тыжден возили дерево»; «Гринца безвинне с попелом выгнали»; «Костюка над чергу с попелом выгнали», — читаємо у скарзі 1561 р. Миколи Радзивілла на орендаря свого волинського маєтку Полонного луцького ключника Івана Борзобагатого ⁶⁶. Про те ж свідчать і численні інші документи: «Ян Пневский... так месчан, яко и селян выжевских ... грабят, до везеня сажаят и бют, роботы и подводы себе оддавати и чинити примушают» ⁶⁷; «... фуру попелную мусели мы отпраовати, которое перед тым не бывало» ⁶⁸ тощо.

Помітною рисою розвитку селянського транспорту стає його певний вихід за рамки феодального господарства: вже у середині XVI ст. значного поширення набула оренда селянських візників, в якій брали участь феодал, іноді духовний, і орендар-купець. Так, 15 травня 1565 р. берестейський купець Ізакович скаржився на князя Олександра Сангушковича-Коширського, котрий всупереч взятому на себе зобов'язанню не поставив для Ізаковича 600 селянських возів для транспортування попелу до Бугу ⁶⁹. Однак основна маса перевезень

здійснювалася міщанським транспортом — човнами або возами. Право на транспортування вантажів навіть становило своєрідний міщанський привілей ратушних або магістратських підданих, тоді як міщанам з юридик участь у цьому промислі заборонялася (так було у Каневі й, очевидно, інших придніпровських містах, насамперед Києві й Черкасах) ⁷⁰. Промисловці-візники доставляли вантажі, у тому числі поташ, до західних кордонів України іноді через усю її територію, навіть з Лівобережжя, укладаючи подекуди угоди на вивіз товарів далеко від рідних місць. Переяславські візники, наприклад, підряджалися на вивіз товарів до Бугу у Житомирі ⁷¹. Гадаємо, що саме розвиток міщанського транспорту призводив в окремих місцевостях України до заміни повозової повинності грошовою даниною — «пофурцизнами, або бранем пинезей за подводи» ⁷².

Розглянувши питання про участь України у європейській торгівлі Речі Посполитої продуктами деревообробних промислів і деревиною, можемо констатувати її активну участь у цій торгівлі. Це зумовлювалося не тільки її соціально-економічним і політичним розвитком, а й закономірностями формування світового ринку, становленням капіталізму в країнах Західної Європи і прискореним розвитком там суспільного поділу праці. На нашу думку, досліджений актовий матеріал, особливо з території Київщини, дозволяє твердити, що на землях України (від Волині до Лівобережжя) ця торгівля носила однаково інтенсивний характер і відзначалася спільними рисами. До важливих наслідків її розвитку слід віднести природні зміни, пов'язані з винищенням лісів на території усєї лісової і навіть лісостепової зон України аж до Дикого Поля на Подніпров'ї. Вказані природні зміни супроводжувалися подекуди розчищенням площ під рілля, про що свідчать джерела київського походження ⁷³. Думається, що за умов інтенсивного землеробства на Волині і Житомирщині це явище набуло ще серйознішого соціально-економічного значення.

Свого часу Р. Рибарський встановив, що через Гданськ і Кролевець у 1615—1630 рр. вивозилося товарів на 3,5 млн злотих щорічно, а ввозилося на 2,5 млн ⁷⁴. На жаль, відсутні матеріали, які дозволили б з'ясувати подібні показники щодо української зовнішньої торгівлі. Очевидно, вона також провадилася із активним балансом. Провідні позиції у експортній торгівлі лісовими товарами займали шляхта і магнати. При цьому значна частина прибутків використовувалися шляхетством на непродуктивні видатки. У виробництво ж, як правило, капіталовкладення не робилися. Така торгівля лише вичерпувала природні можливості України. Однак участь у виробництві й вивозу лісових товарів заможного міщанства і шляхти, пов'язаної з містами, сприяла зосередженню у містах купецького капіталу. Не можна не визнати, що втягнення різних прошарків українського суспільства, особливо міських жителів, у виробництво і продаж лісоматеріалів справило стимулюючий вплив на його соціально-економічний розвиток.

- 1 *Kochanowski J.* Satyr. Zgoda. Muza // Biblioteka szkolna. — N 23. — S. 10.
- 2 Подібний погляд на торгівлю через Гданськ був характерним для суспільної думки західноєвропейських країн XVI—XVII ст. Його дотримувався, наприклад, англійський дипломат XVI ст. Кер'ю (див.: *Hoszowski S.* Handel Gdańska w okresie XV—XVIII stuleci // *Zeszyty naukowe Wyższej szkoły ekonomicznej w Krakowie.* — 1960. — N 11. — S. 5).
- 3 *Vasильевский В.* Древняя торговля Киева с Ревенсбургом // Журн. М-ва нар. просвещения. — Ч. 258. — 1888, июль. — С. 122—143; *Lewicki T.* La voie Kiev — Vladimir (Włodzimierz Wołyński) d'après le géographe arabe du XII siècle al-Idrisi // *Rocznik orientalistyczny.* — Lwów, 1938. — Т. 13. — S. 100, 104.
- 4 *Słaski K.* Udział słowian w życiu gospodarczym Bałtyku na początku epoki feudalnej (VII—XII w.) // *Pamiętnik słowiański.* — 1954. — Т. 4, z. 2. — S. 247.
- 5 *Карпини Дж. дель Плано.* История монгалов. — М., 1957. — С. 82.
- 6 *Korzon T.* Historia handlu w zagysie. — Warszawa, 1914. — S. 87.
- Добірку публікацій див.: *Торговля на Україні; XIV — середина XVII ст. (Волинь і Наддніпрянина):* 36, документів. — К., 1990. — № 2, 4—7.
- 7 *Historia Polski.* — Warszawa, 1960. — Т. 1, cz. 2. — S. 121, 126.
- 8 *Korzon T.* Op. cit. — S. 96.
- 9 *Hoszowski S.* Op. cit. — S. 3—71; *Schildhauer J.* W sprawie rejonizacji żeglugi i handlu w Europie północnej w XV i XVI wieku — на podstawie gdańskich ksiąg komory palowej // *Rocznik Gdański.* — 1970. — Т. 28. — S. 9—25.
- 10 *Блок М.* Апология истории, или ремесло историка. — М., 1986. — С. 133.
- 11 *Торговля на Україні...* — № 2, 3, 7.
- 12 Цит. за: *Rybarski R.* Handel i polityka handlowa Polski w XVI stuleciu. — Warszawa, 1958. — Т. 1. — S. 49.
- 13 *Грушевський М. С.* Історія України-Руси. Т. 6. Життя економічне, культурне, національне XIV—XVII віків. — Київ; Львів, 1907. — С. 182—191.
- 14 *Крикун М. Г., Кравченко В. М.* Торгові зв'язки Волині з Гданськом у середині XVI ст. // Пробл. слов'язнознавства. — 1987. — Вип. 36. — С. 76—89.
- 15 *Małowist M.* Podstawy gospodarcze przywrócenia jedności państwowej Pomorza Gdańskiego z Polską w XV wieku // *Przegląd Historyczny.* — 1954. — Т. 45, z. 2—3. — S. 150.
- 16 *Samsonowicz H.* Badania nad kapitałem mieszczańskim Gdanska w II połowie XV wieku. — Warszawa, 1960. — S. 36; *Trzoska J.* Gdansk jako port drzewny w II połowie XVIII wieku // *Rocznik Gdański.* — 1966. — Т. 25. — S. 76.
- 17 *Rybarski R.* Op. cit. — S. 50 (1 лашт дорівнював 12 бочкам поташу).
- 18 *Архив Юго-Западной России,* издаваемый Комиссией для разбора древних актов. — Киев, 1890. — Т. 2, ч. 7. — С. 351 (Далі — Архив ЮЗР). Ком'яга — великий човен, що використовувався, зокрема, для перевезення товарів Бугом і Віслою до Гданська.
- 19 *Акты, относящиеся к истории Западной России, собранные и изданные Археологической комиссией.* — Спб., 1848. — Т. 2. — С. 184.
- 20 *Книга посольская Метрики Великого княжества Литовского / М. Оболенский, И. Данилович.* — Кн. 1 (1545—1572). — М., 1843. — С. 36—39.
- 21 *Акты Западной России.* — Спб., 1848. — Т. 3. — С. 29, 54.
- 22 *Археологический сборник документов, относящихся к истории Северо-Западной Руси.* — Вильна, 1867. — Т. 4. — С. 260—289.
- 23 *Rybarski R.* Op. cit. — S. 247.
- 24 *Центральна наукова бібліотека АН УРСР, відділ рукописів, 1—4104.* (Далі — ЦНБ, 1—4104).
- 25 *Zródła dziejowe / A. Jabłonowski.* — Warszawa, 1877. — Т. 5. — S. 119.
- 26 *Архив ЮЗР.* — Ч. 7, т. 2. — С. 317.
- 27 *Zródła dziejowe.* — Т. 5. — S. 120.
- 28 *Ibid.* — S. 131—133, 135—137.
- 29 *Центральний державний історичний архів УРСР.* — Ф. 11. — С. 8. — Арк. 148. (Далі — ЦДА УРСР).
- 30 *Zródła dziejowe.* — Т. 5. — S. 218. (Дані люстрації 1636 р.).

- 31 ЦНБ, 1—4104. — Арк. 90. — № 1062.
- 32 *Временник* Московского общества истории и древностей российских. — 1855. — Кн. 23, разд. 2. — С. 28—29.
- 33 ЦДІА УРСР. — Ф. 25, спр. 8. — Арк. 19; спр. 16. — Арк. 15, 15 зв.; спр. 25. — Арк. 243; Ф. 11, спр. 2. — Арк. 35 зв.; спр. 8. — Арк. 148; ЦНБ, 1 — 4104. — Арк. 53. — № 690; арк. 130 зв. — № 1517; *Архив* ЮЗР. — Киев, 1911. — Ч. 8, т. 6. — С. 411—412.
- 34 ЦНБ, 1—4104. — Арк. 291 зв. — № 3887 (1, 2); Арк. 295 зв. — № 3937 (1, 2); Арк. 306 зв. — № 4098.
- 35 ЦДІА УРСР. — Ф. 11, спр. 2. — Арк. 321.
- 36 *Rybarski R.* Op. cit. — S. 230.
- 37 ЦДІА УРСР. — Ф. 25, спр. 12. — Арк. 402 зв.
- 38 ЦНБ, 1—4104. — Арк. 382 зв. — № 1030; арк. 169 зв. — 170. — № 2010.
- 39 ЦДІА УРСР. — Ф. 11, спр. 7. — Арк. 784 зв.
- 40 ЦНБ, 1—4104. — Арк. 375. — № 874.
- 41 ЦДІА УРСР. — Ф. 11, спр. 1. — Арк. 210—213 зв.
- 42 Там же. — Ф. 25, спр. 7. — Арк. 34 зв.; спр. 8. — Арк. 19.
- 43 Там же. — Ф. 11, спр. 2. — Арк. 114.
- 44 Там же. — Ф. 25, спр. 12. — Арк. 61.
- 45 Там же. — Ф. 11, спр. 11. — Арк. 905 зв.
- 46 Там же. — Житомир, 1646 р.
- 47 Там же. — Ф. 25, спр. 7. — Арк. 284 зв.
- 48 *Rybarski R.* Op. cit. — S. 231.
- 49 ЦНБ, 1—4104. — Арк. 44. — № 598.
- 50 Там же. — А. 185 зв. — № 2315, 1643 р., Біла Церква.
- 51 ЦДІА УРСР. — Ф. 11, спр. 7. — Арк. 560 зв.
- 52 ЦНБ, 1 — 4104. — Арк. 302 зв. — № 4046.
- 53 ЦДІА УРСР. — Ф. 25, спр. 12. — Арк. 30.
- 54 ЦНБ, 1 — 4104. — Арк. 235. — № 3042.
- 55 ЦДІА УРСР. — Ф. 11, спр. 1. — Арк. 210—213 зв.
- 56 ЦНБ, 1 — 4104. — Арк. 410. — № 1546.
- 57 *Rybarski R.* Op. cit. — S. 51; *Historia Polski.* — Т. 1, cz. 2. — S. 462—464.
- 58 ЦНБ, 1 — 4104. — Арк. 379. — № 946, 1644 р.
- 59 Там же. — Арк. 381. — № 990; арк. 380 зв., № 987, 1644 р.; арк. 380. — № 974; арк. 381. — № 993.
- 60 Там же. — Арк. 256. — № 3427, 1588 р.
- 61 Там же. — Арк. 53. — № 690.
- 62 *Україна перед Визвольною війною 1648 — 1654 рр.: 36 документів (1639 — 1648 рр.).* — К., 1946. — С. 94, 124—125, 128—129, 175, 224 та ін.
- 63 *Архив* ЮЗР. — Ч. 7, т. 2. — С. 326—327.
- 64 Там же. — Ч. 8, т. 6. — С. 276.
- 65 *Україна перед визвольною війною...* — С. 128.
- 66 *Архив* ЮЗР. — Ч. 8, т. 6. — С. 100—101.
- 67 *Україна перед визвольною війною...* — С. 190.
- 68 *Архив* ЮЗР. — Ч. 6, т. 1. — С. 410.
- 69 ЦДІА УРСР. — Ф. 25, спр. 7. — Арк. 99 зв.
- 70 *Архив* ЮЗР. — Ч. 7, т. 1. — С. 96.
- 71 ЦДІА УРСР. — Ф. 11, спр. 12. — Арк. 88.
- 72 *Україна перед визвольною війною...* — С. 129.
- 73 ЦНБ, 1 — 4104. — Арк. 51. — № 672, 1633 р.
- 74 *Rybarski R.* Op. cit. — S. 246.

Одержано 29.09.89 р.

Показано участие украинских земель в европейской торговле Речи Посполитой продуктами лесных промыслов. Исследованы социально-экономические последствия этой торговли для Украины.